

קול ליעקב

אסופת מאמרים לכבוד פרופ' יעקב בן-טולילה

עורכים

דניאל סיון

פבלו-יצחק הלוי-קירטצ'וק

כרך 34 (ג'שס"ג), "הוהוויים" ה'ה'ה'ה'ה'ה'ה'

הקדמ - אלברט ג'ר,

ג'שס"ג

הוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב

הרהורים על ההגייה הקדם-אשכנזית¹

אשר לאופר (תש"ס)

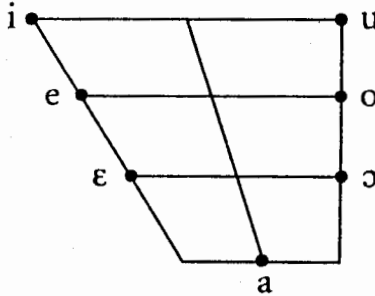
39

0. מבוא: מאפייני ההגייה הקדם-אשכנזית

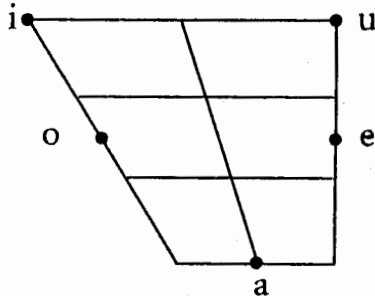
יידיש היא שפת יהודים שמקורם באשכנז, וקיימים בה בעיקר רכיבים עבריים, גרמניים וסלביים. מלבד היידיש השתמשו באשכנז גם בשפה העברית, בעיקר לצרכים ליטורגיים. מבטא העברית באשכנז מכונה "אשכנזית". במאמר זה נידרש להבחין בין רכיב עברי ביידיש, שהוא חלק מהיידיש, ובין מה שמכונה "אשכנזית", שהיא כאמור עברית כמבטא אשכנזי. לדוגמה: בכרכת המזון המברך האשכנזי הוגה את המילים העבריות 'כעל הבית' באשכנזית [baal ha'bais], אבל כשהוא פונה אל כעל-הבית ביידיש הוא ישתמש כמילה [bale'busi] (או [bale'bosi]). כלומר, המבע [baal ha'bais] הוא ב"אשכנזית", ואילו [bale'busi] הוא רכיב עברי ביידיש בריאלקט מסוים.²

מאפיין עיקרי היכול להבחין בין הגייה "אשכנזית" ובין הגייה "ספרדית" קשור במערכת התנועות של כל מבטא. בהגייה המכונה "ספרדית" יש חמש תנועות פונולוגיות, ואילו בהגייה ה"אשכנזית" יש שבע איכויות. ההבדל במימוש התנועות של הניקוד הטברני מתמצה בכך שבאשכנזית מבחינים בין פתח לקמץ ובין סגול לצירה.

באיור 1 מודגמת מערכת של חמש תנועות, כמו בהגייה ה"ספרדית", ובאיור 2 מודגמת מערכת פשוטה של 7 תנועות. מקובל שמערכת התנועות הטברנית הייתה בת 7 תנועות, הדומה לזו שבאיור 1. עוד מקובל שמערכות התנועות של הלהגים האשכנזיים המאוחרים התפתחו ממערכת בת שבע תנועות (ויינרייך, תשכ"ד; ווינרייך, 1980: 361. אוילך; Morag, 1972).

(ב) מערכת בת שבע תנועות

(א) מערכת בת חמש תנועות

איור 1: מערכות תנועות: (א) של חמש תנועות; (ב) של שבע תנועות

1 דברים אלה נכללו בהרצאה שנשאתי בקונגרס העולמי השלושה-עשר למדעי היהדות (יום ה', כ"ז במנחם אב (16.8.2001), מושב 444). אני מבקש להודות כזה לעמיתיי שהעירו לי הערות חשובות בעקבות הרצאתי, וכיחוד לעמיתיי פרופ' מנחם בן ששון ופרופ' ישראל יובל שקראו את טיוטת כתב היד של מאמר זה והעירו את תשומת לבי לעניינים שונים.
2 ווינרייך (תשכ"ד: 134) הרחיב בנושא זה, אלא שבמקום שאנו משתמשים במונחים

1. ראיות לקיומה של הגייה קדם-אשכנזית

מחקר הלשון האשכנזית התחיל בשלהי המאה הי"ט, וכבר אז שיערו חוקרים שיש באשכנזית שרידים של הגייה הרומה למבטא הספרדי.

בעזרת מחקרים כאלה (ראה רשימה ביבליוגרפית) נצטברו בידינו הוכחות רבות, ומסוגים שונים, לכך שלפני המאה הי"ג דמתה ההגייה של התנועות באשכנז להגייה הספרדית. הגייה זאת כונתה "קדם-אשכנזית", ומאפיינת אותה מערכת של 5 תנועות, כמו בניקוד הארץ ישראלי וכמו בהגייה הספרדית (כמורגם באיור א(1)). נפנה עתה לסיכום תמציתי של ההוכחות לקיומה של הגייה כמו ספרדית באשכנז, ונמין את ההוכחות לשישה סוגים.³

סיכום תמציתי של ההוכחות להגייה ספרדית באשכנז

1. ניקודים

ניקודים של מחזורים אשכנזיים מלפני המאה הי"ד מבלבלים בין קמץ לפתח, וכן יש בלבול בין צירה לסגול. דוגמות רבות יש גם אצל החוקרים, וכאן נסתפק בכמה דוגמות משל ילון (תש"ב) שמצא במחזור וודמייזא: סָפֵר, עֶפֶר, נֶם חוּזָה, וְאַחַד מְהֶם, מְשֻׁרְתִּי, כוּלָם, פִּיָּהֶם, וְקָרָא זֶה.... ואלדר (תשל"ט) ברק בצורה מסודרת שישה כתבי יד של מחזורים אשכנזיים המתוארכים למאות הי"ב-הי"ג.

2. תעתיקים

בתעתיקים אשכנזיים של עברית ללועזית מוצאים:

— תעתיק של a במקום שלפי הטברנית מנקדים

— תעתיק של e במקום שלפי הטברנית מנקדים

לדוגמה: ממקורות נוצריים ממצצית המאה הי"ג נשתמד חומר שאסף מהתלמוד המומר רונין לשם כתב שטנה (הוא התווכח עם ר' יחיאל מפאריס ב-1240). נשתמדו מילים עבריות בתעתיקים כאלה: קאזסימ 'קדשים'; tearod 'טהרות'; malaacmavez 'מלאך מוות'; halaka 'הלכה'; sem(h)amforas 'שם המפורש'.

3. רבדי מרקדים

אנו מוצאים מרקדים שקובלים על החילופים הנ"ל, ומדבריהם אפשר ללמוד על ההגייה שרווחה בזמנם. לדוגמה:

ר' רויד (מיין?) קובל על הנקרנים באשכנז שאינם בקיאים ברבדי דקדוק: "ולפי שאינו יודע טעם הרבדים יעשה במקום הרגש דפא ובמקום הרפא דגש וכן במקום הקמץ פתח ובמקום הפתח קמץ וכן במקום צדי סגול וכן במקום הסגול צדי, וכל אלה עושים כדי להרויח ... " (הציטוט מילון תרצ"ז: 63, "שבילי מבטאים").

"אשכנזית" ו"רכיב עברי בייריש" הוא משתמש במונחים "לשון קודש ממש" ו"לשון קודש שבהיתוך" (ראה שם, עמ' 134).

3 רוב הרוגמות נלקחו מהחוקרים המנויים בטבלה 1, ולצורך הקיצור בר"כ לא ציינתי מראי מקום. המעוניין יוכל למצוא דוגמות נוספות רבות במראי המקום המוזכרים.

הערה 3 יפנה אל

ילון (תרצ"ו: 66, "שבילי מבטאים") מביא את יקותיאל הכהן בן יהודה (יהב"י), הנקדק מפראג, המתלונן: "ויש מילות רבות שהן משני מינים וכתובים כאחד וההפרש בניקודם כגון אל אל ערב ערב ודומיהם רבים."

4. משיחים לפי תומם

מחברים נורעים משיחים לפי תומם ומדבריהם משתמע שלא הבחינו בהגייה בין קמץ לפתח ובין סגול לציריה. לרוגמה:

(א) רש"י על הָרָה נסו (ברא' יד 10) כותב על הניקוד של האות רי"ש: "ונקודה פתח תחתיה והרי הָרָה כמו לְהַר... ואינו מפרש לאיזה הד...". (הניקוד ברי"ש הוא בקמץ, ורש"י מכנה אותו "פתח").

(ב) רש"י במחזור ויטרי על הגיית "אָחַד" שב"שמע ישראל": "וכן לא יאריך באל"ף הרהו משמע אי חר כלומר אין חר. מכאן נסיק שרש"י לא דייק להבחין בין ציריה לסגול.⁴

(ג) גם הרשב"ם וגם ר"ת, כרש"י זקנם, מכנים את הקמץ "פתח", ונסתפק בדוגמה מהרשב"ם ב"דייקות" (עמ' מה): "וגם לא תינקר חטף קמץ ... אבל נהפך החטף — קמץ באות אהח"ע ואות שלפניה פתוחה... (וכונתו שהאות לפנייה קמוצה) כגון מן אָהֵל יאמר אָהֵלוּ ... מן תֹּאֵר יאמר תֹּאֲרֵם ... פִּעְלוּ ... זְהָרוּ ...". כלומר, גם רשב"ם (וכן ר"ת) מכנה את הקמץ "פתח"!

5. חריזה

אנו מוצאים יצירות מלפני המאה הי"ג ובהן חרזים פתח עם קמץ וציריה עם סגול.

6. דכיבים עבריים שקיימים בידיש

רכיבים עבריים שקיימים בידיש המוררנית משמרים עד היום הגייה קדם-אשכנזית, הדומה להגייה הספרדית, שבה קָמֶץ נהגה [a] (ולא [o] או [u]!) וצִירֶה נהגה [e] (ולא [ej]): דָם, יָם, כָּלֵל, מֶן, פֶּרֶט... אָם, גֵּט, גֵּר, מֵת, שָׁב...⁵

מהוכחות כאלה עלתה המסקנה שעד המאה הי"ג יש בעברית של היהודים מסורת הגייה "דרום-ארץ-ישראלית" בכל האזור שממערב לארץ ישראל ובה חמש תנועות פונולוגיות. מסורת זאת מקורה במסורת המכונה "הניקוד הא"י",⁶ והיא היסוד למבטא המכונה "ספרדי".

4 על המילה "מראה" בפסוק "אָשֶׁר אֶתָּה מְרֹאֶה פֶּהֶר" (שמ' כה 40) מסביר רש"י שכאות מ"ם יש קמץ חטוף. אם אמנם זה אכן פירושו של רש"י, נראה שרש"י הבחין בהגייה בין שני סוגי הקמץ, אחרת לא היה טורח להסביר. ואם כך, הגייתו אינה בהגייה האשכנזית כיום, שאינה מבחינה בין קמץ קטן וגדול (רוגמות מסוג כזה לא מצאתי אצל החוקרים שנמנו בטבלה 1, הן משלי).

5 לפי קאץ (1986: 238 ואילך) רוגמות כמו בסעיף האחרון הובילו עוד לפני ילון למסקנה של ילון: כבר לעבענוזאהן (אר"ם הכהן) הביא רוגמות לרוב (1874: 19-25) וכן אייזנשטאט (1908: 89). שניהם גם טענו למבטא "ספרדי" ביסוד היידיש. קאץ גם טען שכבר צ'מרניסקי (1913: 61-63) השיב על טענותיהם והראה את ההתניות הפונטיות השונות בצורות האלה, ובהמשך נחזור לעניין זה.

6 על הניקוד הא"י, ראה למשל, בערך "ניקוד" באנציקלופדיה המקראית (מורג, תשכ"ח).

לאור הממצאים התגבשה הרעה, שהחל מהמאה הי"ג התפצל האזור המערבי לשניים: לאזור מערבי-דרומי – שלא נשתנה – ולאזור מערבי-צפוני, שהוא אשכנז. באשכנז מתגלית שיטת קריאה הרומה מבחינת התנועות לעברית הטברנית. כאמור, את ההגייה העברית באשכנז מהמאה הט"ו אנו מכנים "אשכנזית", ולמבטא באשכנז לפני ההתפתחות הזאת יוחד המונח "קדם-אשכנזית".

נסיים את סיכומנו בציטוט מוויינרייך (תשכ"ד: 241): "מה שההברה 'הקדם אשכנזית' הייתה רומה להברה ספרדית, אין מקורו בהשפעת ספרד על אשכנז. השפעה כזאת לא הייתה קיימת. אלא שתייהן, ספרד ואשכנז, ינקו ממקור אחד, קדם-אידיופי. ספרד קיימה את הנהוג הישן, אשכנז החליפה במחלט במאה הי"ג את שיטת קריאתה..."

מסקנה זאת התקבלה כמוסכמה על ידי קהיליית הבלשנים שעוסקת בנושא ונחשבה לעובדה על ידי חוקרי תולדות אשכנז הקדומה (למשל, תא-שמע, תשנ"ב; גרוסמן, תשמ"א: 74-75). אך היא מעוררת כמה שאלות. נפתח בשאלה שהטדירה את החוקרים הקודמים ונציג את תשובותיהם. אחר כך נציג חדרה של שאלות וההיגיון ויחסייה שחלה "באירית לתקופותיה וממנה אל הגרמנית לדיאלקטיה"⁷.

הפתרון של מקס וויינרייך – התחייה הבבלית – מגדולי היידישיסטים, לא קיבל את השערתו של ילון בדבר התפתחות פנימית בידיש. וויינרייך סובר שיהודי אשכנז החליפו במודע את שיטת קריאתם, מתוך הוקרת המסורת הטברנית (וויינרייך, תשכ"ד: 241). וויינרייך משער שהחלפת המבטא נעשתה בעזרת תלמידי-חכמים מבבל שלימדו את בני אשכנז את ההגייה הטברנית, וכך הפכה הקדם-אשכנזית ("הספרדית") במודע להגייה אשכנזית.

וויינרייך מכנה את ההתפתחות הזאת "התחייה הבבלית". לדעתו, הישיבות בבבל הלכו והירלרלו, וחכמי בבל הגיעו לאשכנז ולימדו את בני המקום את הגיית טבריה. (מהמאה הי"א הגיעו משולחי בבל, שהיו נושאי הרעת והסמכות, למרכז אירופה בדרך הפוכה מזו של מסעי הצלב.) וויינרייך מביא שורה של ראיות המעירות שהיה באשכנז קשר ומגע עם בבליים (וויינרייך, תשכ"ד, סעיף 13, עמ' 322-325, והוא חוזר על טיעונים אלה בספרו מ-1980: 376-381). לדעתו די בשברי דאיותיו כדי להשלים

7 אבל בהמשך ילון גם טוען ש"ההגייה האשכנזית של יהודי אירופה מן החוץ באה להם" (ילון, תש"ב: 27).

הג'י' ו' כ'א' ה'י'ת'ה' 2

תמונה שלמה שהוא כינה אותה, כאמור, "התחייה הבבלית". בטבלה 2 סיכמנו את ראיותיו של וויינרייך והבאנו שם כמעט את כל הרוגמות שלו.

טבלה 1: ראיותיו של וויינרייך ל"תחייה הבבלית" באשכנז

- "נשמר כתב-יד של חומש, שנאמר בסופו, כי מתחילה הוא היה מנוקד ניקוד בבלי, אולם ר' נתן בר' מכיר חזר וניקדו ניקוד טברני" (הכוונה היא לר' נתן ממגנצה שחי בערך ב-1100, בזמן רש"י).
- בקיוב נמצא במאה הי"ב תלמיד חכם המכונה "ר' משה שבא מבבל".
- ב-1208 נגלה ר' עזריה מבבל (וויינרייך לא ציין מקור לפריט זה).
- מסופר על ספר קראי שהוכא מבבל, כנראה במאה הי"ב, והגיע לישיבתו של ר' יהודה החסיד ברגנשבורג.
- "ספר חסידים" ממליץ שיכתבו כל מסכת ומסכת לחוד, "כמו שעושים בבבל".
- בבית המדרש של המהר"ם מרוטנברג (במאה הי"ג) למר ר' רוד מפרס.
- "משנת 1310 למנינם נשתמרה יריעה על רבנים מבבל שבאו לקיוב".
- בין אלפי שמות הקרושים שנהרגו בגרמניה למן 1096 ועד 1349, והמוזכרים כ"ממורכך של נירנברג", מצויים שמות אופייניים ליהודי המזרח: חייא (חיים), מבורך (ברוך), נטרונאי, חלפתא, מיימונא (שם אישה).
- הגייה מלעילית אולי אינה שיבוש של אשכנזים. לרעת וויינרייך "שיטת מלעיל היא חלק של שיטת הקריאה הבבלית", והיא קיימת גם בין יהודי תימן, פרס וראגסטאן (שם, עמ' 326).

נוכל להוסיף לטיעוניו של וויינרייך:

- השם האשכנזי המפורסם חרל"פ אינו אלא ראשי התיבות: חייא ראש לגליל פולין (תרומתי לסוג טיעוניו של וויינרייך).
- וויינרייך יכול היה להוסיף דיגלוסיות אלה: מימוש חולם כצירה משותף לאשכנזית צפון-מזרחית (ליטא) ולחלק מהתימנים שהיו קשורים לבבל. יש גם עדות של קרקסני (המחצית הראשונה של המאה הי') על מסורות בבליות המזהות בין חולם לצירה (מורג, 1972: 1122).

מורג (1972), וביתר שאת אלדר (תשל"ט), "עושים שלום" בין ההסברים של ילון ושל וויינרייך, ומשלבים את שתי התיאוריות. לרעתם המהפך מקרס-אשכנזית לאשכנזית חל בהשפעת לשון הריבור (התיאוריה של ילון), והתפתחות זאת שולבה בפעילות למרנית נורמטיבית, שהביאה להחזרה מורעת של הניקוד הטברני המסודרת אל שטחי אשכנז (התיאוריה של וויינרייך). מורג ואלדר טענו שבשלהי המאה הי"ג היה מעתק פונטי בניב הגרמני (של הגרמנית העילית הבינונית: io < a:). לרעתם היו בעברית הברלי משך, והמעטק בגרמנית "נשתלב יפה בפעילות למרנית נורמטיבית של מדרקסים ונקרנים ... פעילות זאת, שהתנהלה תוך מאבק מתמיד עם מסורות קריאה ארצישראליות מושרשות, החלה לשאת פרי לערך מן המחצית השנייה של המאה הי"ד" (אלדר, תשל"ט: 44-45).

יהא ההסבר אשר יהא, התיאוריה שקדם-אשכנזית הומרה באשכנזית החל מהמאה הי"ג התקבלה כמוסכמה ונחשבה לעוכרה. לרוגמה נביא מדברי אלדר שסיכם את הנושא במשפט כזה: "קישורה הגנטי של המסורת הקדם-אשכנזית עם מסורות ארץ-ישראליות (חוץ טברניות) היא עוכרה מוכחת" (אלדר, תשל"ט: 176). כך הייתי רגיל ללמד גם אני במשך שנים, כשלימדתי את מבטאי העדות, אבל כבר למעלה מתריסר שנים שאני מתחבט בסוגיית המהפך מהגייה קדם-אשכנזית לאשכנזית. בפרק הבא אציג את השאלות והתמיהות שהטרידו אותי בעניין ההמרה להגייה האשכנזית.

3. שאלות ותמיהות על המהפך מ"קדם-אשכנזית" ל"אשכנזית"

כשאנו עוסקים בעברית אשכנזית, אל לנו לשכוח שהיא הייתה לשון מסורה (מורג, 1972) ששימשה לשון קודש ליהודים, על כל המשתמע מכך. אפשר לומר שהאשכנזית הייתה חיה בפי היהודים, מפני ששימשה אותם בתפילה, בקריאה, בלימוד, בדרשה, בכתיבה, בשירה וכצ"ל. על רקע זה, שאשכנזית הייתה לשון קודש, אני מביע את התמיהות האלה:

1. איך ייתכן שיהודים ישנו מדרך הגייתם המסורתית? כיצד העזו לשנות וללמוד הגייה חדשה? הרי אנו מצווים על "אל תשש תורת אִמְךָ!"⁸
2. אפילו נניח שמלומדים הביאו ראיות לעליונות ולעדיפות של ההגייה הטברנית, מדוע הסתפקו רק בהוספת תנועות? מדוע לא ניסו לשנות גם את הגיית העיצורים? הרי ברור שבטברנית הבחינו למשל בין עי"ן, אל"ף וה"א; או בין כ"ף רפה ובין חי"ת. (לדוגמה, האם אי הגיית עי"ן במילים כמו "נשבע ה' לאבותיכם" נקריאת שמעו, או ב"בעל גבורות" ובעמירה לא צרמה להם באותה מידה כזוהת של הקמץ לפתח או של הצידה לסגול?).
3. איך ייתכן מהפך בהגייה ליטורגית ללא מאבק וכלי שיישאו שרידים ברורים שיעידו על רפורמה כזאת? לא מצאתי עקבות של פולמוס כזה — לא של מצרדים ולא של שוללים. ותמוה הדבר, שכן בהרבה מנהגים, ואפילו די שוליים, אנו מוצאים ויכוחים חריפים בין המצרדים במנהג ובין מתנגדיו (תא-שמע, תשנ"ב).
4. איך ייתכן מהפך כזה במרחב שמקיף את כל אשכנז אשר מתקופת ימי הביניים ועד מלחמת העולם השנייה משתרעת על פני שטח גיאוגרפי ענק. למרות הברלים דיאלקטיים, בסופו של דבר בכל שטח אשכנז מתקיימת הגייה אשכנזית בעלת קווים אחירים (יש התאמה בין מערכות התנועות של הלהגים באשכנז). לא מתקבל על הדעת שמהפך מושלם כזה חל, וכיחוד לא בתקופה שהתקשורת הייתה ברמת ימי הביניים.
5. אם נקבל את הדעה הנפוצה, שהשינוי בהגייה האשכנזית חל בצורה מודעת, ננסה לדמיין כיצד התחולל השינוי: האם בכל בית כנסת ובכל בית מדרש ילדים שלמדו להגות את המבטא האשכנזי "החדש והנכון" קודמו על פני מבוגרים? האם ילדים יזמו את הריבור בהגייה החדשה? מי שמכיר בתי כנסת מבין שזהו תסריט לא סביר ולא

8 והתמיהה גדולה יותר כשמדובר באשכנז, כי אנו יורעים ששם, כשמנהג סותר הלכה, פוסקים ש"מנהג עדיף על הלכה" (תא-שמע, תשנ"ב).

מציאותי. ושוב, הסבידות מתמעטת בצורה דרסטית אם ניקח בחשבון גם את העוברת שהשינוי חל ללא יוצא מהכלל בשטח לשוני עצום כמו אשכנז. ובמילים אחרות: שינוי מודע, ובייחוד שינוי של שפה המשמשת לרבר שבקרושה, לא סביר שיחול ללא הרים לוויכוח. לא מתקבל על הרעת שציבור יכניס לבית תפילתו הגייה שזה עתה נתחדשה לו בשפתו החיה ובו בומן ירחת את ההגייה שנהגתה מימים ימימה. אין זה סביר שלא ניתקל בשרידי דבריהם של שוללי השינוי או לפחות בהר דבריהם של מצודרי השינוי.

6. מדוע לא חל המהפך על הרכיבים העבריים שקיימים ביריש המוררנית ושכאלו משמרים הגייה קדם-אשכנזית, שבה קִמֶץ נהגה [a] וְצִידָה נהגה [e]: דָם, יָם, כָּלֵל, מָן, פָּרֵט... אִם, גֵּט, גֵּד, מֵת, שָׁב? מדוע רילג המהפך דווקא על צורות כאלה?

7. חיפשתי עדויות למהפך הזה, והעליתי חרס בירי. ביקשתי מרבנים, ממורים בחוגים לתלמוד וממורים בחוגים להיסטוריה של ימי הביניים (הבקיאים בספרות הרבנית ובספרות השו"ת הענפה) לרווח לי אם נתקלו בהדים לוויכוח בעניין שינוי ההגייה או אם מצאו שאלות הקשורות לנושא. הממצאים עד כה הם שלא נמצאה עדות לפולמוס על המהפך של שינוי הגייה מקדם-אשכנזית לאשכנזית. נכון, אפשר למצוא פה ושם הדים לוויכוחים בענייני הגייה, אך הם על זוטות. והיא הנותנת: דווקא מפני שמוצאים פולמוס על זוטות ולא על השינוי המהפכני עצמו, הדבר מחזק עוד יותר את התחושה ששינוי מהפכני לא התחולל כלל.

4. הצעת פתרון לבעיית ההגייה האשכנזית הקדומה

שאלות ותמיהות ככרות משקל אלה הצגתי בפני תלמידי ועמיתיי, ויחד פקפקנו בנכונות התיאוריה של המהפך מהגייה קדם-אשכנזית להגייה אשכנזית. ההתחבטות בשאלות, בעיקר בגלל העובדה שאין עדות למהפך בהגייה כחבל ארץ ענק כזה, הובילה אותי להכיר בעובדה, כי למעשה החוקרים שהעמידו את התיאוריה אינם מתבססים על הוכחות מוצקות. בסמינר שניהלתי לפני שלוש שנים הצעתי תיאוריה חלופית, שלפיה מקור ההגייה האשכנזית הוא קרום, ובהגייה האשכנזית לא חלו המהפכים שייחסו לה. כאשר לראיות שהובאו לקיומה של הגייה שכונתה "קדם-אשכנזית" סברתי, שאכן אפשר לראות בהן ראיות להגייה "כמו ספרדית", אלא שאין הן מייצגות הגייה אשכנזית, אלא הגייה מעין "ספרדית". שיערתי, שכשם שההגייה התימנית היא המשך ההגייה הבבלית, וכשם שההגייה הספרדית היא המשכה של ההגייה הארצישראלית, כך ההגייה האשכנזית היא המשכה של ההגייה הטברנית. כלומר, ההגייה האשכנזית איננה פרי מהפך שחל במאות ה"ג עד ה"ט, אלא היא קר לשוני ישיר וטבעי להגייה הטברנית. סברתי שהראיות שהובאו לקיומה של הגייה "קדם-אשכנזית" (הרומה להגייה ספרדית) אינן מתארות כלל הגייה של בני אשכנז. מכאן נבט זדע הנושא שלנו, "הרהורים על ההגייה הקדם-אשכנזית".

בינתיים דאיתי שהשערתי וקושיותי מתיישבות עם חלק מתוצאות מחקרים של חוקרי יידיש והיסטוריונים של תולדות יהודי אשכנז. בפרק הבא אשלב את הצעת הפתרון שלי עם ממצאים ועם מסקנות של חוקרים אחרים, בעיקר קאץ, פאבר וקינג.⁹

9 אני מבקש להודות למר ראובן כגן, תלמידי בסמינר לתואר מ"א, "סוגיות בתורת ההגה"

5. הוכחות לסברה שמקור ההגייה האשכנזית הוא קרום

(1) מחקרים היסטוריים-לשוניים על ההתפתחות הלשונית באשכנז הקושי הבלשני שלנו כדבר מהפך בהגייה האשכנזית עשוי להתיישב היטב עם מחקרים היסטוריים-לשוניים של מקורות היידיש. בשטח הענק המכונה כיום "אשכנז" אפשר להבחין – בתחילת האלף השני – בשני חבלי ארץ שונים, שריברו בהם בשתי לשונות יהודיות נפרדות. בחלק המערבי גרו היהודים שכוננו "בני לותיד" או "בני הריין" (ריינוס) או "בני המערב" או "בני הֶס", ובחלק המזרחי של אז גרו "בני הדנובה" או "בני המזרח" או "בני הֶס".

מרכזם של "בני הֶס" כלל את מחוזות הערים שפיירא, וורמיזא ומגנצה (המכונות שו"ם), ומרכזם של "בני הֶס" השתרע כחבל הדנובה, בסביבות הערים רגנשבורג, דוטנבורג, נמבורג, פראג ווינה.¹⁰

התכונות הלשוניות העיקריות שהבחינו בין בני שתי הקבוצות הן אלה: (1) מימוש ח"ת עברית או ארמית: במערב – /h/, ומכאן השם "בני הֶס" ובמזרח /x/, ומכאן השם "בני הֶס". (2) במערב שימשה מערכת של 5 תנועות פונולוגיות, ואילו במזרח נהגה מערכת בת 7 תנועות. (3) במערב הפונמות /s/ ו-/ʃ/ התמזגו, אך הן היו שתי פונמות נפרדות במזרח.

בנוסף לכך מחקרי יידיש מגלים שדווקא תכונות שהיו בדיאלקטים שבגרמנית המזרחית, ובמיוחד בלהג של חבל בוואריה, מתקיימות ביידיש של היום, ובכל הדיאלקטים שלה (גם במזרח וגם במערב). לעומת זה, אין למצוא ביידיש תכונות שהיו קיימות בגרמנית המערבית העתיקה! זאת הוכחה בלשונית, וממנה מסיקים חוקרי יידיש כי מולדת היידיש היא רווקא במזרח, כחבל הדנובה, ולא כחבל הריין.¹¹

בתשס"א, שהפנה את תשומת לבי למאמר של רוד קאץ. בעקבות מאמר זה קראתי הרבה מפרסומיו של קאץ, ולפחות חמישה מהם קשורים לנושא שלנו. אעיר עור, שקאץ פרסם את מאמריו בכמות שאינני רגיל לסקרן, ולצערי לא קראתי את מאמריו מיד כשהתפרסמו. מאמריו של קאץ הובילו לקריאה של מאמרים נוספים (של אליס פאבר ושל רוברט קינג, למשל), ולשמחתי ראיתי שהשערת הלשונית על המשכיות ההגייה הטברנית באשכנז מתיישבת עם עיקרי התוצאות של המחקרים האלה.

10 במחוז בוהמיה-אוסטריה בספרות ימהכ"נ חבל ארץ זה מכונה "פיהם". ביבליוגרפיה ענפה על בני הֶס ובני הֶס בצירוף דיון אפשר למצוא בקאץ, 1993.

11 פאבר וקינג (1985) מביאים שפע של תכונות לשוניות המצביעות בכירורש שהיידיש, על כל הלהגים העכשוויים שלה, מושפעת מלהגים שדוברו במזרח גרמניה העתיקה, ולעומת זה הם לא מצאו ראיות שהיידיש הושפעה מלהגים שבמערב או בצפון מערב. לפיכך, מסקנתם הברורה היא שמקור היידיש הוא במזרח: היידיש מושפעת בעיקר מהלהג של הגרמנית הבווארית ובדרגה פחותה מהלהג של מזרח-מרכז גרמניה. מן הראוי לציין שחבל בוואריה של אז כולל היום את אזור בוואריה, אוסטריה ואת רוב השטח שנכלל באימפריה האוסטרית-הונגרית, כלומר חלקים של צ'כסלובקיה ושל הונגריה כיום. פאבר וקינג (1985: 78) טוענים בפירוש שמהבחינה הבלשונית מוכרחים להסיק שמקור היידיש לא יכול היה להיות כחבל הריינוס. קאץ (1993: 1) קיבל את מסקנותיהם, הוסיף ראיות משלו, וטען שגם חוקר היידיש מיוס מסכים למסקנה זאת.

- קאץ (1993: ב' 35) מסכם את התהליכים ההיסטוריים כך:
- במאות ה' והי"א חיו שני הלהגים, של "בני הַס ושל "בני חַס", זה בצד זה, אך מרכז הכובד היהודי היה כחבל המערבי (בריינוס ובצרפת).
 - במהלך הטרגריות של היהודים בימי הביניים (החל במסעי הצלב שבשלהי המאה הי"א ועד הפרודגורמים שבקבות המגפה השחורה שבראשית המאה הי"ד) לשונם של הקהילות שבמערב נכחדה. בר כבד הייתה עלייה מטאורית בחשיבותה של היהרות במזרח אשכנז, בייחור ברגנשבורג.
- המסקנה היא שלשונם של "בני חַת" היא מולדת היידיש, והיא המקור לכל המבטאים האשכנזיים (פאבר וקינג, 1985; קאץ, 1993: ב' 35). היסטוריונים של תקופה זאת מצביעים על הגירה של יהודים מזרחה בתחילת האלף השני. הגירה זאת נובעת מרדיפות היהודים במערב (בזמן מסעי הצלב, מ-1096, בזמן המגפה השחורה והטביחות שבעקבותיה וגירושם בפועל מכמה ערים. גירוש יהודי אנגליה ב-1290 גם כן מתאים לאותה תקופה. פרטים ראה למשל אצל פאבר וקינג, 1985: 75). וכך קהילות היהודים במערב (כחבל לוותר) נחלשות מאוד או אפילו נהרסות. המהגרים למזרח אימצו את לשונה של היהרות המקומית, את היידיש. כך חל תהליך של שקיעת קרן המערב וזריחת קרן המזרח. בסופו של דבר לשונם היהודית של בני "חַס" הלכה ונשתכחה (אפשר לגלות רק שרידים מעטים שלה בכמה שמות ששרדו), ואילו לשונם של אנשי חבל הרנובה (לשון "בני חַס") התפרסה לארבע הרוחות והשתלטה על כל אשכנז.
- סיוע להוכחת קיומו של התהליך הזה נוכל לקבל מבריקת תולדות חייהם של גדולי הרבנים בתקופה. בתחילה היה המרכז הרוחני של היהודים במערב, ושם חיו גדולי הרבנים.¹² מהמאה הי"ב אנו מוצאים קהילות מפותחות במזרח, ואנו יכולים ללמוד על כך מתולדות חיי רבנים כמו: ברוך בן יצחק מרגנשבורג; יצחק הלבן מבוהמיה; יצחק בן מרדכי מבוהמיה (ריב"ם); פתחיה מרגנשבורג (בסוף המאה הי"ב); יצחק מוינה (בעל ה"אור זרוע", בשלהי המאה הי"ב). ערות להעברת המרכז הרוחני של היהרות אל המזרח מומחשת בקורות חייהם ומסעיהם של כמה מגדולי ישראל באותם דורות:
- ר' יהודה החסיד, שנודע גם בשם ר' יהודה מרגנשבורג, נולד ב-1150 בשפיירא שבמערב ונפטר ברגנשבורג שבמזרח ב-1217.
 - המהר"ם (מאיר בן ברוך, נולד בוורמייזא בערך ב-1215, ונפטר באלזס ב-1293) — חכם זה ידוע בשם הישיבה שבה הטביע את חותמו: המהר"ם מרוטנברג. הישיבה ברוטנברג היא אבן שואבת של מנהיגי היהרות בתקופה.

12 כמו שמעון הגרול (מגנצה, 920-1020); רבנו גרשום מאור הגולה (נולד במץ שבמזרח צרפת בערך ב-960 ונפטר במגנצא ב-1040); אליעזר הגרול (נולד בוורמייזא ונפטר בערך ב-1055 במגנצא); רש"י (נולד בטרוייש ב-1028) בצרפת הצפונית, כשהיה בן 20 למר כעשר שנים בישיבת אשכנז (במגנצא ובוורמייזא) ונפטר בטרוייש ב-1105) (גרוסמן, תשנ"ה: 126); ר' מאיר בר' שמואל (בערך 1060-1140, חתנו של רש"י ואביהם של רשב"ם, ריב"ם ור"ת; גם הוא למד בגרמניה, ואולי אף נולד שם) (גרוסמן, תשנ"ה: 168); רבנו תם (1100-1171); שמואל החסיד (שפיירא, 1120-1175).

- ידוע שהמהדרי"ל (מורנו הרב יעקב הלוי – יעקב בן משה הלוי סגל מולין, בערך 1360-1427) נולד ונפטר במערב (נולד במגנצא בערך ב-1375 ונפטר בוורמייזא ב-1427), אך עיקר לימודיו היו במזרח.
- בישיבתו של המהר"ם מרוטנברג למר גם הרא"ש (ר' אשר בן יחיאל, נכרו של רש"י) (ראה קאץ, 1993:ב:36).

המסקנה: התהליכים ההיסטוריים של פרעות והגליות גורמים לכך שמבטא העברית במערב (= כחבל הריינוס ובצרפת הצפונית) משתנה: ההגייה העברית המקומית, בת 5 תנועות, נבחרת, ולאחר זמן לשונם של "בני הַס" (בת 7 התנועות, כמו בטברנית) מתפשטת ל-4 רוחות אשכנז (כולל חבל הריינוס).

(2) הוכחות לשוניות להתפתחות הלשונית באשכנז

הוכחה לשקיעת לשונם של "בני הַס" היא העובדה שבכל הלהגים של היידיש לא נשתמרה המסורת של מימוש ח"ת עברית וארמית כ-/h/: הכול מממשים אותה כ-/x/ (כמימוש בני אשכנז את הכ"ף הרפה). הגה זה קיים באזור הרנובה כבר בראשית האלף השני, ואין כל סיבה להניח שאיננו מקורי. עובדה זאת מתיישבת יפה אף עם התיאוריה שלשונם של בני הרנובה היא ה"פרוטו-יידיש" וה"פרוטו-אשכנזית".

לפני שנביא הוכחה לשוניות נוספת נקרים ונאמר שיש הברלים בין עברית אשכנזית לבין שפת המקום, יידיש: שפת מקום אינה משפיעה במחלט על שפת קורש, ולכן המערכת הפונולוגית של האשכנזית אינה זהה בהכרח למערכת הפונולוגית של היידיש (קאץ, 1993:א:57-60, מתאר ומונה כמה סוגי הברלים כאלה). כאן נסתפק בהזכרת הברל פונולוגי אחר בין עברית אשכנזית ליידיש: בהברה סגורה ביידיש חלה היטשטשות ברכיבי העברית, המיוצגים במקור בתנועות קמץ/פתח או צירה/סגול: בהברות סגורות ביידיש קמץ או פתח ממומשים /a/, וצירה או סגול ממומשים /ε/ (ר' למשל, מישור, תשמ"ד:58; תשמ"ט).

ניעזר בטבלה 3, ובה נראה (בטור השמאלי) שתנועה בהברה סגורה מיטשטשת ביידיש, אך בעברית האשכנזית (בטור המרכזי) אין הדבר כך: הקמץ והצירה שומרים על ייחורם גם בהברה סגורה. (בטבלה זאת מובאות ההגיות ביידיש במבטא הצפון-מזרחי בחרתי בריאלקט אחר לשם הפשטות, אך אותם כללים קיימים גם בלהגים האחרים של היידיש.)

טבלה 3. הברלים בהברות סגורות בין עברית אשכנזית וקבין רכיבי עברית שביידיש

עברית טברנית	הגייה באשכנזית צפונית-מזרחית	הגיית רכיבי עברי ביידיש צפונית-מזרחית
ךָג ~ דָגים	dəgim~dəg	¹³ dəgim~dəg
כָלָל ~ כָלָלים	kələlim~kləl	¹³ kələlim~kləl
שָד ~ שָדים	šeidim~šeid	šeidim~šed
סָפָר ~ סופרים	sejf(ə)rim~sejfer	sofrim~sejfer
סוּד ~ סודות	sejdejs~sejd	sejdas~sod

13 תנועה זאת מכונה "11" בטרמינולוגיה של בלשני היידיש (על המפתח של מספרי התנועות

כלל זה, שבהברה סגורה בידיש תוכל לחול היטשטשות ברכיבי העברית המיוצגים במקור בתנועות קמץ/פתח או צירה/סגול, מיישב ומסיר למעשה את טיעון 6 בסיכום הראיות שלנו להגייה הקרם-אשכנזית. כזכור, הטיעון היה ברבר "רכיבים עבריים בידיש המודרנית המשמרים את ההגייה הקרם-אשכנזית", והדוגמות שהבאנו היו דם, ים, פָּלֶל, מֶן, פֶּרֶט... אַם, גֶּט, גֶּד, מֶת, שֶב... לפי הכלל שנקטנו מילים אלה אינן משמרות הגייה קרם-אשכנזית, הרומה להגייה הספרדית (שבה קָמֶץ נהגה [al], וצירה נהגה [el]); ההגייה של מילים כאלה היא לפי כללי הפונולוגיה של היידיש, שבה יש היטשטשות בתנועות הנ"ל בהברות סגורות. מילים כאלה הן רכיבים עבריים בידיש, ואין הן משקפות את העברית האשכנזית (ומי שהגה כך גם באשכנזית, הושפע מהפונולוגיה של היידיש, ולא שימר הגייה "קרם אשכנזית" שמשום מה לא הושפעה מהמהפך.¹⁴

הוכחה לשונית נוספת למסורת הגייה כמו טברנית עולה מבדיקה מדויקת של ניקודים: קאץ (1987: 57) בדק כתב יד של מחזור לימים טובים (כת"י אוקספורד, ספריית בודליאנה Mich 617/627, שהושלם בשנת 1258 על ידי יהודה בר' שמואל המכונה ולטמן). גם קאץ מצא חילופי ניקוד של קמץ/פתח ושל צירה/סגול במחזור, אך הוא גילה שהחילופים בכתב היד הזה מוגבלים להברות סגורות (כמו במילים פָּלֶל/כָּלֶל או יֶשׁ/יֵשׁ). לעומת זאת, בהברות פתוחות הנקדן מנקד לפי מסורת טבריה, ללא חילופין של פתח/קמץ וצירה/סגול. העובדה שנקדן זה אינו מבלבל בין התנועות בהברות פתוחות מוכיחה שברקע שלו יש מערכת של 7 תנועות, כמו בטברנית. החילופים בהברות סגורות מוסברים בנקל כהשפעת היידיש על האשכנזית.¹⁵

נסתפק בהוכחות לשוניות אלה, ונסכם: אנחנו מקבלים את דוב הערויות הקשורות להגייה שכונתה "קרם-אשכנזית" והמשקפת מערכת של חמש תנועות, ברומה למסורת הספרדית. אולם אנו טוענים שהגייה כזאת מוגבלת לאזור מצומצם במערב. כלומר, אפשר לדבר על קרם-אשכנזית רק בקרב יהודי צרפת הצפונית, ואולי גם בקרב יהודי

ביידיש ראה, למשל, קאץ, 1993א: 51-53), והיא קיימת גם ברכיב הגרמני במילים gas רחוב; hant "יד" או vant 'קיר'.

14 קאץ (1986: 238 ואילך) כבר טען שדוגמות כמו בסעיף האחרון הוכילו עוד לפני ילון למסקנה של ילון, ברבר הגייה "ספרדית" באשכנז. קאץ מפנה לדוגמות רבות שלעבענזאהן (אר"ם הכהן, משורר ומדקדק) הביא כבר ב־1874 (עמ' 19-25). לאלה הוא הוסיף דוגמות שהביא אייזנשטאט (1908: 89). קאץ סיכם ששניהם, לעבנסון ואייזנשטיין, כבר טענו למבטא "ספרדי" ביסוד היידיש על יסוד הדוגמות שהובאו, אך העיר שצ'מרנינסקי (1913: 61-63) כבר השיב על טענותיהם והראה את ההתניות הפונטיות השונות והסתייג מההסבר של רקע "ספרדי" ביידיש (פרטים ראה אצל קאץ, 1986: 239).

15 אלדר (תשל"ט) בדק 6 כתבי יד ומצא בהם חילופים של קמץ/פתח ושל צירה/סגול. אך יש לציין כי רק כתב יד אחד מאלה שבק נחשב למורח. מכל מקום, גם אלדר בדק את כת"י אוקספורד הנ"ל, וקבע כי הוא כ"י על פי מנהג אשכנז מערכי (שם, 4). לאור הממצאים המוזכרים, מן הראוי לחזור ולברוק את מודחיותם או את מערכיותם של כתבי היד, וכן יש לברוק אם החילופים מוגבלים להברות סגורות.

חבל הריין או לותיר. אכן, הגייה זאת שם משקפת מערכת של חמש תנועות, כמסורת הספרדית. אך טענתנו היא שזאת אכן הגייה ספרדית, ולא אשכנזית. אנו מסכימים, שעם הזמן התפשטו היידיש והאשכנזית מן המזרח לאותם שטחים, ומן המאה ה"ט"ו כבר נתחלפה שם רוב האוכלוסייה היהודית, ולכן באותו אזור התחלפה גם ההגייה "הספרדית" באשכנזית. החידוש הוא שההגייה במסורת מערבית זאת עד המאה ה"ג איננה משקפת כלל את "האשכנזית", ושהאשכנזית והיידיש לא התפתחו ממנה. לפיכך, השם "קדם-אשכנזית" אינו הולם לא את הלשון שבאזור זה ואף לא את הלשון שבמזרח. במילים פשוטות: אנו מסכימים שהמבטא של רש"י, ר"ת או הרשב"ם דומה למבטא "ספרדי", אך טענתנו היא שאין לייחס את מבטאם למסורת האשכנזית או לטעון שמבטאם הוא "קדם-אשכנזי".

אנחנו מקבלים את ממצאי המחקרים ההיסטוריים של היידיש והאשכנזית, הקובעים כי מקור היידיש הוא שפת היהודים בחבל הרנובה בתחילת האלף השני (קאץ, 1987, 1993א). מערכת התנועות באותה יידיש קמאית ובאשכנזית הייתה זהה – בת 7 תנועות – ורמתה למערכת התנועות הטברנית.¹⁶ כלומר, מערכת התנועות באשכנזית של חבל הרנובה תאמה את המערכת הטברנית המיוצגת בטרפו שבאיור 1, שבו מערכת של 7 תנועות. מערכת זאת היא ביסודה של "יידיש קמאית", לפני שהתפצלה לדיאלקטים השונים.

6. ממצאים ודיונים בתחומי מחקר אחרים התומכים בהשערתנו הלשונית ממצאים ודיונים בתחומי מחקר אחרים תומכים בהשערתנו הלשונית בדבר הקשר שבין הגיית ארץ ישראל ובין האשכנזית.

אין זהות בין קהילות ישראל בצרפת הצפונית בתקופת רש"י לקהילות באזור גרמניה. מצד אחד נוכל לראות שלקהילות בצרפת יש זיקה הדוקה אל בבל ואל ספרד, ומצד שני אנו מוצאים שלקהילות האשכנזיות הקדומות יש זיקה דווקא לתורת א"י (גרוסמן, תשמ"ג; תא-שמע, תשנ"ב; זימר, תשנ"ו). הזיקות השונות מתבטאות בכמה תחומים, והתיאוריה הלשונית שהעמדנו כאן מקבלת סיוע נוסף מכל אחד מהתחומים האלה:

תחום המנהג. תורת יהודי צרפת בתקופת רש"י צמודה לתלמוד הבבלי ולגאוני בבל, ולעומת זאת יש זיקה חזקה של חכמי אשכנז הראשונים למורשת ארץ ישראל (גרוסמן, תשמ"ג: 227, ושם, הערה 22). מנהגי אשכנז הקדומים יונקים ישירות מתורת א"י. נמצא קשר הדוק בין מנהגי אשכנז ובין העולה מהפיוט הא"י ומן התלמוד הירושלמי, יותר

16 קאץ (שם) אמנם סבור שברכיבי העברית ביידיש הקמאית היו 10 תנועות, ברומה למקובל בעקבות תיאוריית הקמאיים על התנועות הטברניות, אך כירוע בטברנית היו רק 7 איכויות של תנועות. בעלי המסורה עצמם הבחינו בתנועות רק ב"שבעה מלכים", ואותו מספר תנועות מוסכם גם על כל המרקימים היהודים שהמטא-לשון שלהם הייתה ערבית (ראה, למשל, מורג, תשכ"ח; או אלדר, תשנ"ד). זאת הסיבה העיקרית שלא נוכל לקבל את מניין התנועות של קאץ, אך לא נאריך בסוגיה זאת כאן. נסכם כי במערכת התנועות הטברנית היו 7 איכויות של תנועות, ולרעתנו ברכיבי העברית שביידיש הקמאית היה אותו מספר של תנועות.

מאשר מהתלמוד הבבלי (תא-שמע, תשנ"ב). גרוסמן מסכם "השפעת ארץ-ישראל ותורתה הייתה גדולה יותר בראשיתו של היישוב [באשכנז], והיא נחלשה בהדרגה בהמשכם של הדורות" (גרוסמן, תשמ"א: 157-158).¹⁷

אגב, הסברנו שההגייה האשכנזית יונקת ממסורת הדומה לטברנית אינו שולל את הממצאים ההיסטוריים (גרוסמן, תשמ"א: 2; 74; ותא-שמע, תשנ"ב) שמוצאים השפעה ארץ-ישראלית חזקה באשכנז. הניקוד הטברני, כניקוד הא"י, מקורו אף הוא בארץ ישראל! ולכן מסורת של ניקוד טברני אינה סותרת כלל את מסורת ארץ ישראל.

תחום הספרות. ה"אזהרות" (פיוטים למניית תרי"ג המצוות שכתורה) באשכנז הקדומה מקבילות לאלה שחזרו בארץ ישראל, ואילו ה"אזהרות" שבצרפת קרובות לאסכולה המזרחית-בבלי (גרוסמן, תשמ"ג: 226). על סמך ממצאים נוספים גרוסמן חוזר וקובע, בניגוד לתפיסה המקובלת בדרך כלל, שיהדות צרפת עד המאה הי"ב לא הייתה סניף של אשכנז, ושהיא ינקה גם ממרכזים אחרים ובכלל זה אלה שבספר ובמזרח (גרוסמן, תשנ"ה: 10).

תחום המוסיקה. מחקרה של זלדה נומן (2000) עסק בהשוואת הנגנה של היידיש לניגוני הגמרא. לפי סימוני טעמים ששרדו בקטעי גמרא בגניזה הקהירית החוקרת מנסה לגלות את ההנגנה של סוגי משפטים. היא מגלה שהנגנת היידיש של היום מתאימה יותר לסימוני טעמים שבתלמוד הירושלמי, ולא לסימוני טעמים שבתלמוד הבבלי. השערתה היא שהמתיישבים הראשונים באשכנז הביאו עמם את הנעימה שנהגתה בא"י. עם הזמן הם עברו אמנם לטקסט של התלמוד הבבלי, אך הנעימה של התלמוד הירושלמי שרדה, ולדעתה היא מתקיימת עד היום הזה ביידיש (עמ' 293).

אגב, דיוננו הלשוני יכול לשמש ראיה במחלוקת חוקרי ההיסטוריה על עצמת פגיעתן של גזירות המאות הי"א-ה"ג ביהודים. לאחרונה קיימת מגמה להמעיט בחומרת הגזירות (מ"מ אצל גרוסמן, תשנ"ה: 167, הערה 157). העובדה שההגייה שכונתה "קדם-אשכנזית" נעלמת מעידה על שואה של ממש בקרב יהדות מערב אירופה.

7. סיכום

במאמר זה הובא חומר רב ומכמה סוגים, והוא מאפשר לנו להרהר ולדון מחדש בתיאוריה שמשלה ככיפה ברבד ההגייה הקדם-אשכנזית. התיאוריה הקודמת הניחה מהפך בהגייה האשכנזית במשך המאות הי"ג עד הט"ו. מצד אחד הבאנו הסברים פשוטים לראיות ולעובדות שהובאו להוכחת מהפך כזה. חלק מהסברינו התמקדו בהסתת ההוכחות להגייה "קדם-אשכנזית" לחבל ארץ שטרם הושפע מאשכנז. טענתנו הייתה שבעת

17 תא-שמע וגרוסמן מדגימים פסיקות מפורשות באשכנז שהן בניגוד לדרבים מפורשים המוכרים בתלמוד הבבלי. בין השאר מצוטט רבנו גרשום מאור הגולה, שמוכר פסק בתלמוד הבבלי, ואומד בפירוש שהפסיקה שלו איננה כמו בבבלי. להצדקת פסיקתו טוען רבנו גרשום שזהו מנהג אבותם. למעשה המנהג הוא מנהג א"י, המנוגד למנהג הבבלי. גרוסמן גם מביא שתי שאלות ששאלו יהודי אשכנז את חכמי ארץ-ישראל, האחת משנת 960 והשנייה משנת 1070 (גרוסמן, תשמ"א: 59). תאריכים אלה מתאימים לתחילת האשכנזית היידיש.

העתיקה יהדות צרפת וצפון מערב אירופה לא הייתה אשכנזית. וחלק מההסברים הצביעו על הברל פונולוגי בין העברית האשכנזית ליירישי, וכך חלק מהראיות שהובאו למשקעים "ספרדיים" באשכנזית כיום הוסברו בצורה פשוטה וטבעית כהשפעת חוקים פונולוגיים של היירישי על העברית האשכנזית.

מצד שני הראינו, כי קשיים גדולים מתעוררים בהנחה התיאורטית של "מהפך" מהגייה "קדם-אשכנזית" להגייה אשכנזית. נטייתנו היא לטעון להמשכיות בהגייה האשכנזית. כיוון שבהגייה הטברנית ובהגייה האשכנזית יש מערכת תנועות דומה, טבעי להניח שאשכנזי הוא המשכה של ההגייה הטברנית. הנחנו שהממצאים הלשוניים מצביעים על קשר בין אשכנזי לארץ ישראל, והראינו שקשר כזה מתועד גם בתחומי המנהג, ההלכה והמוזיקה.

לאור הממצאים הלשוניים שהובאו במאמר זה (כשהם נתמכים בממצאים מתחום ההלכה והמנהג) נראה סביר לקבוע כי המשכה של יהדות טבריה מתגלה באשכנזי. הרהורינו מביאים אותנו לסבור שמבטא "קדם-אשכנזי" לא היה קיים, לפחות לא במובן המקובל. הראיות שהובאו למבטא "כמו ספרדי" עד המאה הי"ג מיוחסות בעיקר לצפון צרפת, ואולי גם לחבל הריין, לפני שהושפע מהאשכנזית שבמזרח. המבטא האשכנזי עצמו הוא קרום, ואין סיבה לפקפק שאינו המשך ישיר של מערכת 7 התנועות הטברנית.

לדעתי המשכיות ההגייה הטברנית ביהדות אשכנזי יכולה ליישב את אחד הפלאים בהיסטוריה של עם ישראל, את העובדה שכל עדות ישראל קיבלו ללא עוררין את שיטת הניקוד הטברנית. החל מהמצאת הניקוד הטברני במאה העשירית הוא התקבל ככל תפוצות ישראל, וזאת בתקופה שלעם ישראל לא היה כל כוח שלטוני מרוכז. כידוע, שלוש שיטות ניקוד עיקריות שימשו את היהודים, והן שיקפו שלושה סוגי להגים: הניקוד הכבלי שיקף דיאלקט ששרד בימינו בהגייה התימנית, הניקוד האי"י שיקף דיאלקט ששרד בימינו בהגייה הספרדית, והניקוד הטברני שיקף דיאלקט שנהג בטבריה. אין מערערים על כך שהניקוד הטברני הוא המשוכלל מכל הניקודים, אך עובדה זאת כשלעצמה אינה יכולה להסביר מדוע קהילות שלמות בחרו בשיטת ניקוד שאינה מתאימה למסורת ההגייה שלהן. לפי השיטה שהניחה מהפך בהגייה האשכנזית כשעה שעם ישראל בחר בניקוד הטברני, במאות הי' עד הט"ו, הניקוד הזה לא שיקף הגייה אף של אחת מעדות ישראל. לשיטתנו – שההגייה האשכנזית היא המשכה של ההגייה הטברנית – מסתבר יותר שעם ישראל עשוי לקבל שיטת ניקוד משוכללת, אם לפחות בקהילה גדולה כמו יהדות אשכנזי, הניקוד שיקף גם מסורת הגייה.

נושא מאמרנו אינו תחום רק לחקר הלשון העברית או היירישי של בני אשכנזי. הוא קשור לתחומי מחקר נוספים. חוקרים מתחומי הארכיאולוגיה, התרבות, האנתרופולוגיה, הרמוגרפיה, ההיסטוריה, הפליאוגרפיה והבלשנות עשויים לתרום לנושא. במאמרנו אספנו חומר, תהינו והדרחנו על מוסכמות שהשתדרשו. קשה לשרש מוסכמות, ואני מקווה שמאמר זה יפתח את הנושא מחדש, ויעודד חוקרים מתחומי מחקר שונים להמשיך וללכך את הסוגיה. בדיקה מחודשת של הראיות שהובאו, הוספת נתונים

הרהורים על ההגייה הקדם-אשכנזית

ותוספת עדים — יבהירו את הנושא עוד יותר. אני קורא בזה להיסטוריונים ולכלשנים בתחום העברית, היידיש, הגרמנית והשפות הסלכיות, בייחוד בתקופת ימי הביניים, לתת את דעתם לנושא ולבחון את האפשרות שמסורת אשכנז מקורה במסורת טבריה.

ביבליוגרפיה

- אייזנשטאט (1908) אייזנשטאט ש', "די געאגראפישע גרענעצן פון אונדזער שפראך און אירע אויסשפראכן", ליעטערארישע מאנאטסשריפטן (וילנה) 4, עמ' 85-98.
- אלדר (תשל"ט) אלדר אילן, מסורת הקריאה הקדם-אשכנזית, עדה ולשון ד, ירושלים.
- אלדר (תשנ"ד) אלדר אילן, תורת הקריאה במקרא — ספר הורייית הקורא ומשנתו הלשונית, הוצאת האקדמיה ללשון העברית, ירושלים (203 עמ').
- גרוסמן (תשמ"א) גרוסמן אברהם, חכמי אשכנז הראשונים — קורותיהם, רכס בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, מאגנס, ירושלים.
- גרוסמן (תשמ"א) גרוסמן אברהם, "זיקתה של יהדות אשכנז אל ארץ ישראל", שלם, ערך מנחם שטרן, מרכז זלמן שזר, ירושלים, עמ' 57-92.
- גרוסמן (תשמ"ג) גרוסמן אברהם, "הקשרים בין קהילות ישראל שבצרפת הצפונית ובין אלה שבגרמניה לפני שנת תתנ"ו", אומה ותולדותיה, ערך מנחם שטרן, מרכז זלמן שזר, ירושלים, עמ' 221-231.
- גרוסמן (תשנ"ה) גרוסמן אברהם, חכמי צרפת הראשונים — קורותיהם, רכס בהנהגת הציבור, יצירתם הרוחנית, מאגנס, ירושלים.
- ווינגער (1913) ווינגער מ', "העברעאישע קלאנגען אין דער יידישער שפראך", בתוך: ש' ניגער (עורך), דער פנקס: יארכוך פאר דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור און שפראך, פאר פאלקלור, קריטיק און ביבליאוגרפיע, ב.א. קלעצקין, וילנה.
- ווינרייך (תשכ"ד) ווינרייך מאקס, "ראשית הברדה האשכנזית בזיקתה לבעיות קרובות של היידיש ושל העברית האשכנזית", לשוננו כח, ירושלים, עמ' 131-147; 230-251 ו-318-339.
- ווינרייך (1980) Weinreich Max, *History of the Yiddish Language*, Translated by Noble Shlomo, The University of Chicago Press, Chicago & London.
- זימר (תשנ"ו) זימר יצחק, עולם כמנהגו נוהג — פרקים בתולדות המנהגים, הלכותיהם וגלגוליהם, מרכז זלמן שזר לתולדות ישראל, ירושלים.
- טשעמרינסקי ראה צ'מרינסקי.

- ילון חנוך, בתוך קונטרסים לענייני הלשון העברית, ספרי ואהרמן, ירושלים.
1. "שבילי מבטאים", תרצ"ז, שנה א', עמ' 62-78.
2. "הגייה ספרדית בצדפת הצפונית כדודו של רש"י ובדורות שלאחריו", תש"ב, עמ' 16-37.
3. "לתולדות הגיית העברית באשכנז", תש"ג, עמ' 52-58.
- לעבענזאהן אד"ם הכהן (אברהם דב-כר מיכאלישקער) "יתרון לאדם", הודפס בתוספת הערות על ידי יהודה ליב בן זאב (תעד"ב -1912), "ספר תלמוד לשון עברי - כולל כל חכמת הרקרוק ושמוש הלשון", האלמנה והאחים דאם, וילנה.
- מורג שלמה, "ניקוד", אנציקלופדיה מקראית, ה, ירושלים, טודים 837-857.
- Morag Shlomo, "Pronunciations of Hebrew", *Encyclopedia Judaica*, Jerusalem. (1972)
- מישור מדרכי, "על טיפולוגיה ועל מתודולוגיה", דברי הקונגרס ה-9 למדעי היהדות, עמ' 54-59.
- מישור מדרכי, "חקר מסודות אשכנז - בדרך לשיטה", מסורות: מחקרים במסודות לשון ובלשונות היהודים, בעריכת משה בר-אשר, כרך ג-ד, עמ' 87-127.
- Faber A, King R. D., "Yiddish and the Settlement History of Ashkenazic Jews", *Approaches to Judaism in Medieval Times II* 57, edited by D.R. Blumenthal, pp. 73-108. (1985)
- Faber A., "A Tangled Web: Whole Hebrew and Ashkenazic Origins", *Language & Communication* 7, Supplement, pp. 15-22 (1987)
- Newman Kahan Zelda, "The Jewish sound of speech: Talmudic chant, Yiddish intonation and the origins of early Ashkenaz", *The Jewish Quarterly Review*, XC, Nos 3-4, pp. 293-336. (2000)
- צ'מרינסקי (טשעמרינסקי) ח', "די יידישע פאנעטיק" בתוך: ש' ניגער (עורך), דער פנקס: יארכוך פאר דער געשיכטע פון דער יידישער ליטעראטור און שפראך, פאר פאלקלור, קריטיק און ביבליאוגרפיע, ב.א. קלעצקין, וילנה, עמ' 47-71.
- קאץ דוד, "היסוד השמי בידיש: ירושה מימי קדם", הספרות 3-4 (36-35, עורכים: א' אבן-זהר וב' הרשב), רבעון למדע הספרות, זמורה ביתן - מוציאים לאור, תל-אביב, עמ' 228-251. (1986)

Katz Dovid, "The proto dialectology of Ashkenaz", *Language & Communication*, Vol. 7, Supplement, Great Britain, pp. 47-60. (קאץ דויד 1987)

Katz Dovid, "The Phonology of Ashkenazic", in Glinert, Lewis (ed.), *Hebrew in Ashkenaz, A Language in Exile*, Oxford University Press, New York, Oxford, pp. 47-87. (קאץ 1993א)

Katz Dovid, "East and West, khes and shine and the Origin of Yiddish", in Israel Bartal, Mendelson & Turniansky (ed.), *Studies in Jewish Culture in Honour of Chone Shmeruk*, Zalman Shazar Center for Jewish History, Jerusalem, pp. 9-37. (קאץ 1993ב)

תא-שמע ישראל מ', מנהג אשכנז הקרמון, מאגנס, ירושלים. (תא-שמע תשנ"ב)